

รสและอรรถาธิบายในบทละครสั้นสกฤตเรื่อง “นาคำนันทะ”

พระมหาไมตรี กองแสน

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

อีเมล: maitree99k@gmail.com

Received : May 5, 2021 Revised : June 15 , 2021

Accepted : June 29, 2021

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งนำเสนอสาระสำคัญของบทละครสั้นสกฤตเรื่องนาคำนันทะ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา และมีเรื่องราวที่สนุกสนานจากการใช้รสและอรรถาธิบายตามทฤษฎีวรรณคดีสั้นสกฤตด้วย ในการวิเคราะห์รสทางวรรณคดี พบว่าบทละครสั้นสกฤตเรื่องนาคำนันทะมีรสสำคัญ ได้แก่ วีรรส(ความกล้าหาญ) ศฤงคารรส (ความรัก) กรุณารส (ความสงสาร) อัทฤตรส (ความอัศจรรย์ใจ) และหาสรส (ความสนุกสนาน) ส่วนอรรถาธิบายโดดเด่นที่พบในบทละครสั้นสกฤตเรื่องนาคำนันทะ ได้แก่ อรรถาธิบาย (อรรถาธิบายความหมาย) คือ อุปมา (การเปรียบเทียบ) อุปสรรคต (การกล่าวสรรเสริญโดยอ้อม) และสวभावากติ (การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามสภาพที่เป็นอยู่โดยธรรมชาติ)

คำสำคัญ : วรรณคดีสั้นสกฤต, นาคำนันทะ, รส, อรรถาธิบาย, พระพุทธศาสนา

Rasa and Alankara in Sanskrit drama “Nagananda”

Phramaha Maitree Kongsan

Faculty of Humanities, Mahamakut Buddhist University

E-mail: maitree99k@gmail.com

Abstract

This article aims to present the essence of Sanskrit drama "Nagananda" which is related to Buddhism. And there are fun stories from the use of Rasa and Alankara in theory of Sanskrit literature. In the analysis of the literary, It was found that the Sanskrit drama Nagananda has important Rasa such as Veeram (Courage), srngarah (Love), Karuayam (Compassion), Adbhutam (Amazement), and Hasyam (Comedy). And the outstanding Alankara found in Sanskrit drama Nagananda are the Arthalankara (Meaning) which is Upama (Simile) Aprastutprasansa (Indirect praise) and Savabhavokti (The mention of something as a natural condition)

Keywords : Sanskrit Literature, Nagananda, Rasa, Alankara, Buddhism

บทนำ

บทละครสั้นสกฤตมียู่ 2 ประเภทคือ รูปกะและอุปรูปกะ จัดเข้าในกาวย ที่เรียกว่า ทฤษฏีกาวย บทละครสั้นสกฤตมักจะดำเนินเรื่องไปตามขนบธรรมเนียมและคติความเชื่อแบบฮินดู อย่างไรก็ตาม ยังมีบทละครสั้นสกฤตเรื่องหนึ่ง ที่มีเนื้อหาสอดคล้องกับคติทางพุทธศาสนา นั่นคือ บทละครเรื่องนาคานันทะ

นาคานันทะ เป็นงานประพันธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ จากบทละคร 3 เรื่อง คือ นาคานันทะ รัตนาวลี และปริยทรรพิกา ซึ่งบทละครเรื่องนาคานันทะจัดอยู่ในบทละครประเภทรูปกะ ชนิดที่เรียกว่า นาฏกะ มีทั้งหมด 5 องค์ ประพันธ์ขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ 12 มีการสอดแทรกหลักคำสอนทางศาสนา ในเรื่องได้กล่าวถึงความรักของเจ้าชายซิมุตวาหนะ กับเจ้าหญิงมलयวดี และการเสียสละชีพของซิมุตวาหนะตัวละครเอก แทนการสิ้นชีวิตของพญานาค ที่ต้องเป็นเหยื่อแก่พญาครุฑ ด้วยเหตุแห่งการเสียสละชีพของซิมุตวาหนะครั้งนี้เอง ทำให้เหล่าพญานาคที่เคยตกเป็นเครื่องสังเวยของพญาครุฑได้รับปาฏิหาริย์ฟื้นคืนชีพ ส่วนพญานาคที่เหลือก็ต้องตกเป็นเหยื่อของพญาครุฑอีกต่อไป ด้วยความเป็นไปของเนื้อเรื่องดังกล่าว ละครเรื่องนี้จึงได้ชื่อว่า “นาคานันทะ” แปลว่า “ความบันเทิงใจของเหล่าพญานาค”

วัตถุประสงค์

เพื่อปฐมนิเทศและแปลบทละครเรื่องนาคานันทะเป็นภาษาไทย และเพื่อวิเคราะห์เนื้อหาของบทละครเรื่องนาคานันทะโดยมุ่งศึกษารสและอลังการที่ปรากฏในเรื่อง

ขอบเขตของการศึกษา

ศึกษาวิเคราะห์บทละครเรื่องนาคานันทะโดยใช้ต้นฉบับ NAGANANDA OF HARSA ของ BAK KUN – BAE พิมพ์ครั้งแรก (ค.ศ. 1992) โดยสำนักพิมพ์ MOTILAL BANARSIDASS

วิธีดำเนินการวิจัย

ผู้ศึกษาใช้วิธีการศึกษาวิเคราะห์ด้วยระเบียบวิธีวิจัยเอกสาร นำเสนอผลงานด้วยวิธีพรรณนาวิเคราะห์ เพื่อนำเสนอองค์ความรู้ที่ได้จากการแปลบทละครสั้นสกฤตเรื่องนาคานันทะ

ผลการวิจัย : รสและอลังการ ในบทละครสั้นสกฤตเรื่องนาคานันทะ

1. รส

รสคือปฏิกิริยาทางอารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจของผู้อ่าน เมื่อได้รับรู้อารมณ์ที่กวีถ่ายทอดไว้ในวรรณคดี นักวรรณคดีตามทฤษฎีรสมีความเห็นว่า วรรณคดีเกิดขึ้นเมื่อกวีมีอารมณ์สะท้อนใจ แล้วถ่ายทอดความรู้สึกนั้นออกมาในบทประพันธ์อารมณ์นั้นจะกระทบใจผู้อ่าน ทำให้เกิดการรับรู้ และเกิดปฏิกิริยาทางอารมณ์เป็นการตอบสนองสิ่งที่กวีเสนอมา รสจึงเป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นในใจของผู้อ่าน มิใช่สิ่งที่อยู่ในวรรณคดี ซึ่งเป็นเพียงอารมณ์ที่กวีถ่ายทอดลงไว้และเป็นตัวทำให้เกิดรสเท่านั้น

อารมณ์พื้นฐานของมนุษย์มีด้วยกัน 9 ชนิด ได้แก่ รติ (ความรัก) หาสะ (ความขบขัน) โศกะ (ความทุกข์โศก) โกรธะ (ความโกรธ) อุตสาหะ (ความมุ่งมั่น) ภัยะ (ความน่ากลัว) ชุคุปสา (ความน่ารังเกียจ) วิสมยะ (ความน่าพิศวง) และคมะ (ความสงบ) กวีจะต้องทำให้ผู้อ่านรับรู้ว่ามีภาวะหนึ่งเกิดขึ้นแก่ตัวละคร โดยแสดงสาเหตุของภาวะ (วิภาวะ) ขึ้น จากนั้นตัวละครจะต้องแสดงผลของภาวะ (อนุภาวะ) ให้รู้ว่าจะเกิดภาวะหนึ่งขึ้นในใจของตัวละครแล้ว เมื่อผู้อ่านรับรู้ภาวะที่กวีเสนอ ก็จะเกิดอารมณ์ตอบสนองต่อภาวะนั้น เรียกว่า รส จำนวนของรสที่มีอยู่จะเท่ากับจำนวนของภาวะที่กวีแสดงไว้ในผลงาน มีทั้งหมด 9 รส ได้แก่ ศฤงคารรส (ความรัก) เป็นอารมณ์ตอบสนองรติ หาสยรส (ความสนุกสนาน) เป็นอารมณ์ตอบสนองหาสะ กรูณารส (ความสงสาร) เป็นอารมณ์ตอบสนองโศกะ เราทรรส (ความแค้นเคือง) เป็นอารมณ์ตอบสนองโกรธะ วีรรส (ความชื่นชมในความกล้า) เป็นอารมณ์ตอบสนองอุตสาหะ ภัยานกรส (ความเกรงกลัว) เป็นอารมณ์ตอบสนองภัยะ พิกัดสรส (ความเปื้อนระอา ชิงชัง) เป็นอารมณ์ตอบสนองชุคุปสา อัทฤตสรส (ความอัศจรรย์ใจ)

เป็นอารมณ์ตอบสนองวิสมยะ และศานตรส(ความสงบใจ)เป็นอารมณ์ตอบสนองสมะ รสทางวรรณคดีในบทละคร นาคำนันทะ มีรสที่สำคัญดังนี้

บทละครเรื่อง นาคำนันทะ รสเอกของบทละครเรื่องนี้คือ วีรส อันแสดงออกถึงความกล้าหาญของพระเอกคือ ชีมุตวาหนะ ที่กล้าสละชีวิตของตนเองเพื่อเป็นอาหารของครุฑแทนนาชื้อ คังขุฑะ รสอื่นๆ เป็นรสเสริม เช่น ศฤคาร รส กรุณารส อัทฤตรส และ หาสยรส ซึ่งจะได้อรรถาธิบายและรสเสริมที่ปรากฏในบทละครเรื่องนาคำนันทะ ดังนี้

1.1 วีรส

วีรส คือความชื่นชม เป็นรสที่เกิดจากการรับรู้ความมุ่งมั่นในการแสดงความกล้าหาญ อันเป็นคุณลักษณะ ของคนชั้นสูง ความกล้าหาญมี 3 อย่าง คือ กล้าให้ (ทานวีระ) กล้าประพฤติธรรมหรือหน้าที่ (ธรรมวีระ) และกล้ารบ (รณวีระ) อาจมีภาวะเสริมคือ ความมั่นคง ความพินิจพิจารณา ความจงหอง ความตื่นตระหนก ความรุนแรง ความแค้น ฯลฯ ภาวะของความมุ่งมั่น ได้แก่ การเอาชนะศัตรู การบังคับอินทรีย์ของตนได้ การแสดงพลกำลัง ฯลฯ อนุภาวะของความมุ่งมั่นได้แก่ ท่าทีมั่นคง เฉลียวฉลาดในการทำงาน เข้มแข็ง ชะมักเขม้น พุดจาแข็งขัน เป็นต้น

ในบทละครเรื่องนาคำนันทะนี้ชีมุตวาหนะพระเอกได้สละราชสมบัติออกปณินิบัติปิตามารดาที่ได้สละราช สมบัติไปใช้ชีวิตในป่า แม้จะถูกทักทวนจากวิหุชะให้อยู่ปกครองบ้านเมือง แต่ชีมุตวาหนะก็เห็นว่าการได้อยู่กับบิดา มารดาปณินิบัติดูแลอยู่แทบเท้าบิดามารดา ได้บริโภคอาหารที่เหลือจากบิดามารดาเป็นการประเสริฐกว่าการอยู่ ครองราชสมบัติ อันเป็นการแสดงถึงความมุ่งมั่นอุทิศสหาะในการปฏิบัติหน้าที่ลูกที่ดี และแต่มาเมื่อชีมุตวาหนะได้ยินเสียง ร้องไห้ของมารดา คังขุฑะที่คร่ำครวญถึงลูกชายต้องไปเป็นอาหารของครุฑในวันนี้ชีมุตวาหนะ จึงได้เสนอตัวเป็นอาหาร ของครุฑแทนคังขุฑะแม้จะได้รับการห้ามปรามก็ไม่ยอม จนถูกครุฑจับไปกินและด้วยความองอาจกล้าหาญของชีมุต วาหนะได้สร้างความแปลกใจให้กับครุฑ จนสามารถทำให้ครุฑกลับใจไม่กินนาชื้อต่อไปและยังสามารถช่วยนาชื้อที่ตายไป แล้วให้ฟื้นคืนชีพได้ในที่สุด

ภาวะพื้นฐาน (สถายีภาวะ) ของเรื่องนี้ก็คือ ความอุทิศสหาะกล้าหาญของชีมุตวาหนะมีสาเหตุ (วิภาวะ) คือ การ สามารถบังคับอินทรีย์ตนเองได้ของพระเอกในการที่จะช่วยคังขุฑะ ดังข้อความที่ว่า

ถ้าข้าไม่ปกป้องเขา ผู้ที่น่าเห็นใจ ผู้ที่ลมหายใจกำลังจะไปจากคอ
ผู้ที่ญาติพี่น้องทอดทิ้ง ดังนั้นแล้วร่างกายข้าจะมีคุณประโยชน์อันใด
ดังนั้น ข้าจะเข้าไปเดี๋ยวนี้

(นาคำนันทะ 4.114)

อนุภาวะของความมุ่งมั่นกล้าหาญของพระเอกก็คือ ท่าทีที่มั่นคงเข้มแข็ง จนสร้างความแปลกใจให้กับ ครุฑ ดังข้อความของครุฑที่ว่า

ตั้งแต่เกิดมา ข้ากินงูใหญ่ แต่ไม่เคยเห็นมหาสัตว์เช่นนั้น นั่นคือ ข้าไม่เพียงแต่ไม่รู้สึกลีบ แต่ตรงกันข้าม กลับยินดีอย่างนี้ เพราะว่า

ไม่มีความเหนื่อยล้าในตัวเขา ผู้เป็นทะเลแห่งความมั่นคง
แม้เลือดถูกดื่มแล้วมากมาย ใบหน้าก็ยังสงบด้วยความปิติ
รับความเจ็บปวดเมื่อข้าฉีกเนื้อ และชนลูกด้วยความยินดีนั้น
เห็นชัดเจนในแขนขาที่ไม่หัก เขามองมาที่ข้าเหมือนคนผู้ช่วยเหลือ
แม้ว่าข้าเป็นผู้ทำร้าย

ดังนั้น ความสงสัยของข้าเกิดขึ้นจากพฤติกรรมอันกล้าหาญของเขานี้ ฉะนั้นข้าจะไม่กินเขา แต่จะถามว่าเขาเป็นใคร (กลาออกไป)

(นาคำนันทะ 5.146-147)

แม้จะเจ็บปวดจากการที่ครุฑจิกกิน พระเอกก็ยังเข้มแข็งมุ่งมั่นในการสละตนเป็นอาหารของครุฑและไม่พอใจเมื่อคังขุ จุฑะมาถึง ต่อมาบิดามารดาและนางมलयตีมาถึงที่นั่น พระเอกก็ยังตั้งใจ ยืนขึ้น ให้คังขุจุฑะเอาผ้ามาห่มปิดบาดแผลไว้ไม่ให้คนอื่นเห็น เมื่อครุฑได้เห็นความกล้าหาญของพระเอกและรู้ความจริงก็สำนึกผิด แล้วครุฑบินไปเฝ้าพระอินทร์ ให้พรมน้ำอมฤต ลงมาชุบชีวิตชีมูตวาหนะและนาคตัวอื่นๆ ที่ถูกกินไปแล้วด้วย

1.2 ศฤงคารรส

ศฤงคารรส คือ ความซาบซึ้งในความรัก เกิดจากความรัก 2 ประเภท คือ ความรักของ ผู้ที่อยู่ด้วยกัน (สัมโมหะ) และความรักของผู้ที่อยู่ห่างจากกัน (วิประลัมภะ) ความรักแบบสัมโมหะนั้นมีเหตุของภาวะ (วิภาวะ) คือ การอยู่กับผู้ที่ถูกตาต้องใจ การอยู่ในบ้านเรือน หรือสถานที่ที่สวयงาม การอยู่ในฤดูกาลที่เอื้อต่อการแสดงความรัก เช่น ฤดูใบไม้ผลิ การแต่งตัวงดงาม การลูบไล้ด้วยของหอมและประดับด้วยมาลัย การเที่ยวชมสวนสนุก การดูหรือฟังสิ่งที่เจริญหูเจริญตา เป็นต้น การแสดงผลของภาวะ (อนุภาวะ) ได้แก่ พุดจาอ่อนหวาน จริตกริยาเข้มช้อยช้อยชายตา ยิ้มแย้มแจ่มใส เป็นต้น ส่วนความรักแบบวิประลัมภะนั้น มีเหตุของภาวะ คือ การพลัดพรากจากกัน การแสดงผลของภาวะ ได้แก่ ท่าทางหมดอาลัยอยากตาย สงสัย วิตกกังวล กระสับกระส่าย พร่ำรำพัน เป็นต้น

ในบทละครเรื่องนี้ ความรักประเภทที่ 1 คือ สัมโมหะ เป็นความรักของชายหญิงเมื่อได้อยู่ด้วยกัน เป็นความรักที่สมปรารถนาเพราะเข้าใจกันและผ่านพ้นอุปสรรคมาแล้ว เช่น ความรักของชีมูตวาหนะกับนางมलयตี เมื่อต่างรู้ความเข้าใจและความจริงของกันและกันแล้ว (องค์ที่ 2) สาเหตุ (วิภาวะ) ของความรักระหว่างชีมูตวาหนะกับนางมलयตี คือ การได้พบกันในการป่าแถบภูเขามลย อันเป็นสถานที่ที่น่ารื่นรมย์ใจ ดังคำพูดของวิทุษกะว่า

นี่แน่ะ เพื่อน, ท่านจงดูเถิด จริงๆ แล้ว ลมจากภูเขามลยจะเต็มไปด้วยกลิ่นฟุ้งที่สัมผัสหยดแห่งไม้จันทร์ที่แน่นหนาและหอม และละอองน้ำเย็นที่กระเซ็นขึ้นจากน้ำตกที่กระจายโดยตกไปบนที่ลาดไม้สม่ำเสมอเหมือนการกอดหญิงสาวที่รักในคราแรกที่พบกัน ช่วยขจัดความล้าจากการเดินทาง

(นาคานัน

ทะ.1.17)

และเมื่อชีมูตวาหนะได้พบนางมलयตีซึ่งเป็นสวयงามที่มีความสามารถเล่นพิณได้ไพเราะ ก็ยิ่งเสริมให้พระเอกรักนางมलयตีในทันที การแสดงออกของนางเอก (อนุภาวะ) ก็คือ การไม่กล้าเผชิญหน้ากับพระเอก แอบมองพระเอกด้วยความเขินอาย

ความรักประเภทที่ 2 คือ วิประลัมภะ เป็นความรักของผู้ที่อยู่ห่างกัน ในบทละครเรื่อง นาคานันทะ ภาวะรัก (รติ) ระหว่างชีมูตวาหนะและนางมलयตีเป็นอารมณ์พื้นฐานทำให้เกิดความซาบซึ้งในความรัก (ศฤงคารรส) มีเหตุของภาวะ (วิภาวะ) คือ การแยกจากกัน และการยังไม่เข้าใจกันของพระเอกกับนางเอก เนื่องจากพระเอกรักนางมलयตีแต่ไม่ทราบว่าเป็นน้องสาวของมิตราวัส เมื่อมิตราวัสมาทาบถามจะยกน้องสาวให้ก็ทำให้พระเอกปฏิเสธ ผลของภาวะ (อนุภาวะ) ก็คือ นางมलयตีมีจิตใจเหม่อลอย ร้อนรุ่ม เนื่องจากคิดถึงพระเอก สาวใช้จึงพาไปที่ซุ้มไม้จันทร์หอมแต่ก็ไม่สามารถกำจัดความร้อนในใจของนางได้ ดังข้อความที่ว่า

ข้าแต่เทพเจ้าแห่งความรัก เมื่อพ่ายแพ้แก่เขา ด้วยความงามของรูปร่าง ท่านไม่ได้ทำสิ่งใดแก่เขา แม้ข้ามิได้ตำหนิตาน แต่ท่านมิได้รู้สึกสละอาย ที่ทำร้ายแม้ผู้ไร้เดียงสา โดยรู้ว่าข้าอ่อนแอ (มองดูตัวเอง และแสดงท่ากำลังมีความรัก พุดเสียงดัง) นี่แน่ะ แม่บ้าน เหตุใด แม้บัดนี้ ซุ้มเถาไม้หอมเดียวกันนี้ ที่แสงแดดถูกกันด้วยใบอันหนา ไม่สามารถกำจัดความร้อนไปจากข้าได้

(นาคานันทะ.2.45)

ฝ่ายพระเอกเองก็พรั่นเพื่อถึงนางเอกเช่นกัน เมื่อเห็นสถานที่ที่ได้พบนางเอกดังข้อความที่ว่า
นี่คือหินจันทร์มนที่ข้าเห็นคนรักของข้าอน

มีใบหน้าสีเหลืองบนมือข้างซ้ายอันอ่อนนุ่ม
ถอนหายใจอย่างแรง เมื่อเข้าไปซ้ำ
แสดงความรู้สึกโดยขมวดคิ้วเล็กน้อย
ยุติความโกรธและร้องไห้

(นาคำนันทะ.2.55)

นอกจากนี้ศฤงคารรसยังเป็ความซาบซึ้งในความรักระหว่างพ่อ แม่ ลูก หรือระหว่างเพื่อนก็ได้ แต่ภาวะเสริมคือความโหยหา (เอาตสกุยะ) และความหลง (โมหะ) จะไม่ปรากฏเหมือนความรักระหว่างชายหญิง จะมีแต่ความวิตกกังวล (จินตา) เพราะความห่วงใยและความปรารถนาดี ดังเช่น ในบทละครเรื่อง นาคำนันทะ เมืองคังขุฑะ ต้องไปเป็นอาหารของครุฑ มารดาของคังขุฑะก็รำพันว่า

โธ คังขุฑะลูกรัก เจ้าถูกส่งมาให้ตายในวันนี้ แล้วข้าจะเห็นเจ้าได้อย่างไร เมื่อถูกทอดทิ้งจากผู้มี
ใบหน้าดังพระจันทร์เช่นนี้ ตอนนี้โลกบาดาลคงจะมีตม

(นาคำนันทะ.4.108)

คังขุฑะก็รำพันว่า

ดูก่อนแม่ผู้รักลูก เราจะเกิดมาในชาติไหนไหน
ในชาตินั้นนั้น ขอท่านจงเป็นแม่

(นาคำนันทะ.4.121)

ฉากการพลัดพรากจากกันระหว่างคังขุฑะกับมารดาแสดงให้เห็นภาวะรักระหว่างแม่ลูกได้เป็นอย่างดี ศฤงคารรसจึงเกิดขึ้นได้ แต่ในขณะเดียวกันความทุกข์โศกที่เกิดจากความอาลัยรัก ทำให้เกิดกรณรसด้วย

1.3 กรณรस

กรณรस คือความสงสาร เป็นรसที่จากการได้รับความทุกข์โศก ซึ่งมี 3 อย่าง คือ ความทุกข์โศกที่เกิดจากความอยุติธรรม เกิดจากความเสื่อมทรัพย์และเกิดจากเหตุวิบัติ ภาวะของความทุกข์โศก คือการพลัดพรากจากคนรัก โดยไม่มีโอกาสกลับมาพบกัน ทรัพย์สมบัติเสียหาย ถูกข่งด่า ถูกฆ่า ฯลฯ อนุภาวะของความทุกข์โศกพึงแสดงออกด้วยการร้องไห้คร่ำครวญ

กรณรสปรากฏในบทละครเรื่องนาคำนันทะเมื่อคังขุฑะถูกส่งไปเป็นอาหารของครุฑ มารดาของคังขุฑะได้รับความทุกข์ทรมานใจอันเกิดจากเหตุวิบัติ (วิภาวะ) คือ การต้องสูญเสียลูกชายไป ดังข้อความที่ว่า

โธ คังขุฑะลูกรัก เจ้าถูกส่งมาให้ตายในวันนี้ แล้วข้าจะเห็นเจ้าได้อย่างไร เมื่อถูกทอดทิ้งจากผู้มี
พระจันทร์เช่นนี้ ตอนนี้โลกบาดาลคงจะมีตม

โธ ลูกเอ๋ย เหตุใดครุฑผู้มีหัวใจอันโหดร้าย จึงจะกินร่างกายอันบอบบางของเจ้าที่ไม่เคยเห็นแสงแดดเล่า

(นาคำนันทะ.4.108)

และขมิตุวาทนะเมื่อเห็นแม่ของคังขุฑะร้องไห้คร่ำครวญอยู่อย่างนั้นก็เกิดความสงสารแม่คังขุฑะเป็นอย่างยิ่ง ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนนั้นว่า

อนิจจา ครุฑช่างโหดร้าย อนึ่ง

น้ำตาจึงไหลลงมาอีกครั้งอย่างต่อเนื่องจากความโง่เขลา

พร้อมทั้งพิลาปรำพันมากมายว่า ข้าคิดว่าจะอวยปากของพญาครุฑ

มิได้ทำด้วยเพชร แต่เป็นหัวใจผู้ปราศจากความปรานี
กินลูกน้อยนี้แม้อยู่ในตักแม่ผู้แสดงความคร่ำครวญไปทุกที่
น้ำตาไหลไม่ขาดสายทุกขณะด้วยความสับสนและน่าสงสารว่า
“ลูกน้อยของข้าเอ๋ย ใครจะเป็นผู้ปกป้อง”

(นาคำนันทะ.4.112)

ตัวอย่างนี้ เป็นการพรรณนาถึงความน่าสงสารที่แม่จะต้องมาสูญเสียลูกอันเป็นที่รักไป ซึ่งกวีได้บรรยายถึงการร้องไห้คร่ำครวญซึ่งเป็นผล (อนุภาวะ) ของความทุกข์โศกของนางนาคผู้เป็นแม่ และนอกจากอนุภาวะแล้ว ยังมีปฏิกิริยา (สาดตวิกภาวะ) ของนางนาคผู้เป็นแม่ที่อยู่ในอาการมึนงงและทอดสายตาไปทั่วบริเวณ ซึ่งเป็นอาการที่ชวนให้เกิดความสงสารเป็นอย่างยิ่ง

1.4 อัทฤตรส

อัทฤตรส คือ ความอัศจรรย์ใจ เป็นรสที่เกิดจากการได้รับรู้ความน่าพิศวงอันมี 2 ประเภท คือเกิดจากสิ่งที่เป็นทิพย์ หรืออภินิหาร และเกิดจากสิ่งที่น่ารื่นรมย์ อาจมีภาวะเสริมคือ ความตื่นตระหนก หรืออภินิหาร ความหวั่นไหว ความยินดี ความบ๊วคลั่ง ความมั่นคง เป็นต้น ภาวะของความน่าพิศวง ได้แก่ การพบเห็นสิ่งที่เป็นทิพย์ การได้รับสิ่งที่ปรารถนา การไปเที่ยว ในสถานที่งดงาม น่ารื่นรมย์ เช่น อุทยาน วิหาร การเห็นสิ่งที่เป็นมายาหรือมีเวทมนตร์ ฯลฯ อนุภาวะของความน่าพิศวง คือการทำให้ประหลาดใจ หรืออุทานด้วยความแปลกใจ เป็นต้น อาจมีปฏิกิริยาเช่น การนั่งตะลึงงัน เหงื่อออก ขนลุก น้ำตาไหล ฯลฯ

อัทฤตรสปรากฏในตอนท้ายของบทละครเรื่องนาคำนันทะเมื่อซิมุตวาหนะได้สละชีวิตตนเองเป็นอาหารของครุฑแล้วพอครุฑได้ทราบความจริงว่าครุฑที่ตนกินไม่ใช่ข่านาคแต่เป็น ซิมุตวาหนะผู้เป็นพระโอรสก็สำนึกผิดและไปขอน้ำอมฤตจากพระอินทร์เพื่อช่วยชุบชีวิต ซิมุตวาหนะและนาคที่ตนได้กินไปแล้ว ส่วนมलयวดีก็ได้สวดอ้อนวอนพร้อมทั้งต่อว่าพระนางเคารี ดังข้อความว่า

ข้าแต่พระนางเคารี ท่านบอกข้าว่า สวามีข้าจะได้เป็นจักรพรรดิแห่งวิทยาธร ดังนั้น เหตุใดเล่าท่านจึงเป็นคนสับปลับสำหรับข้า ผู้เป็นหญิงที่ โชคร้าย

(นาคำนันทะ.5.169-170)

สาเหตุ (ภาวะ) ของความน่าอัศจรรย์นั้นก็คือ การปรากฏกายของพระนางเคารีและการได้รับสิ่งที่ปรารถนาคือการคืนชีพของซิมุตวาหนะ ดังข้อความว่า

พระนางเคารี (หันไปทางมलयวดี) ลูกเอ๋ย ข้าจะเป็นคนพูดสับปลับได้อย่างไร

(เข้าไปหาพระเอก พรมน้ำลงจากหม้อน้ำ)

ผู้ช่วยโลกแม้ด้วยชีวิตตนเอง

ซิมุตวาหนะ ลูกเอ๋ย จงมีชีวิตเถิด ข้ายินดีแล้ว

(พระเอกลุกขึ้น)

ซิมุตเกตุ (ด้วยความยินดี) นี่แน่ะ เทวี เจ้าโชคดีแล้ว ลูกเราฟื้นคืนชีวิตแล้ว

พระนางเคารี ดูก่อน พระราชา ซิมุตเกตุ เพื่อคืนชีวิตแก่ซิมุตวาหนะ และผู้เป็นใหญ่แห่งนาคทั้งหลายที่เหลือแต่กระดูก โดยราชาแห่งนาค ฝนน้ำอมฤตนี้จึงตกลงจากเทวโลก (ชี้ด้วยนิ้ว) ท่านไม่เห็นหรือ

เมื่อได้ร่างทั้งหมดแล้ว ศิระะที่สว่างด้วยแสงจากมณีอันสูงใส

และการเลียพื้นด้วยลิ้นสองแฉก ด้วยความปรารถนาที่จะชิมอมฤต
เจ้าแห่งงูทั้งหลายไปด้วยลักษณะเหมือนคลิ่นอย่างเร็ว
และลงสู่มหาสมุทรเหมือนน้ำท่วมจากแม่น้ำไหลจากภูเขามลยะ

(นาคำนันทะ.5.171-172)

ตัวอย่างที่ยกมานี้แสดงให้เห็นเหตุการณ์อันน่าอัศจรรย์ใจที่ซิมูตวาหนะและพญานาคทั้งหลายที่ถูกพญาครุฑจับกินไปแล้ว ฟันคินซีฟขึ้นมามากซึ่งเป็นเรื่องที่น่ายอัศจรรย์ ไม่น่าจะเป็นไปได้ ซึ่งเหตุการณ์ต่างๆ และตัวละครต่างๆ นี้ กวีได้นำเสนอไว้เพื่อให้เห็นเหตุ (วิภาวะ) ของความน่าพิศวง (อันเป็น สถาียภาวะ) อาทิภิกขิยาหรือคำพูดของตัวละครที่แสดงความตื่นเต้นประทับใจอันเป็นผล (อนุภาวะ) ของความน่าพิศวง ทำให้ผู้อ่านได้เกิดความรู้สึกอัศจรรย์ใจขึ้น

1.5 หาสยรส

หาสยรส คือ ความสนุกสนาน เป็นรสที่เกิดจากการได้รับความขบขัน ซึ่งมีด้วยกัน 2 ลักษณะตามคัมภีร์นาฏยศาสตร์ คือ ความขบขันที่เกิดแก่ผู้อื่น หมายถึง การพูดหรือทำให้ผู้อื่นขบขัน ซึ่งส่วนมากมักจะเป็นไปโดยตัวเองไม่รู้ตัว และความขบขันที่เกิดแก่ตนเอง รู้สึกขำตนเอง หรือขำผู้อื่น วิภาวะของความขบขัน ได้แก่ การแต่งตัวแปลกๆ เช่น ชายแต่งตัวอย่างหญิง สวมเสื้อผ้าร่มรุ่มรุงรัง แต่งตัวผิดกาลเทศะ การทำท่าแปลกๆ การพูดแปลก ฯลฯ

หาสยรส ในบทละครนาคำนันทะ ปรากฏในองก์ที่ 3 กล่าวถึงเหตุการณ์ในงานเลี้ยงพิธีสมรสของพระเอกและนางเอก วิหุขกะเอาผ้าคลุมหน้าเข้าไปในงานเลี้ยงเพราะไม่อยากให้ฝั่งมาเกะ แต่วิหุขกะผู้มาเหล้าเข้าใจผิดคิดว่าเป็นนวมลิกา (หญิงที่ตนรัก) จึงตามเข้าไปจ้อง แต่เมื่อนางนวมลิกามาเห็นวิหุขกะกำลังจ้องวิหุขกะก็ถึงกับขำออกมา ดังข้อความที่ว่า

วิหุขกะ นี่แน่ะ บุตรแห่งทาสี เจ้าคนขี้เมา นวมลิกาไปไหนเสียละ
สาวใช้ (มองดู พร้อมกับขำ) คิดว่าเป็นข้าหรือ อาตเรยะผู้เจริญถูกจ้องโดยเศรกะผู้เมาหรือ ดังนั้น ตอนนั้นข้าจะไปทำแสร้งโกรธ และแกล้งทั้งสองคนนั้น
คนใช้ (มองดูสาวใช้ เขย่ามือเศรกะ) นายท่าน ปล่อยเถอะ เขาไม่ใช่ นวมลิกา แต่นางมาแล้วมองดูเราด้วยหน้าของนาง ที่แดงด้วยความโกรธ
สาวใช้ (เข้าไปหา) นี่แน่ะ เศรกะ ท่านไปจ้องใครหรือ
วิหุขกะ (เอาผ้าคลุมออก) แม่นาง ข้าเป็นแค่พราหมณ์ผู้อัปโชค
วิหุขกะ (มองดูวิหุขกะ) เฮ้ย เจ้าลิงน่าเกลียด เจ้าหลอกเศรกะ เฮ้ย เจมู ขี้เมา
ขณะที่ข้าจะไปจ้องนางนวมลิกา

(นาคำนันทะ.3.76-77)

2. อลังการ

อลังการคือการใช้ถ้อยคำที่ไพเราะและโวหารที่มีความหมายลึกซึ้งให้ประหนึ่งอารมณ์ของบทประพันธ์ อลังการแบ่งเป็นอลังการทางเสียง (ศัพท์าลังการ) และอลังการทางความหมาย (อรรถาลังการ)

บทละครนาคำนันทะนั้น มีความโดดเด่นในด้านอลังการทางความหมาย ซึ่งปรากฏในเนื้อหาทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง เช่น

2.1 อุปมา

อุปมา คือการนำสิ่งที่ต้องการแสดงลักษณะเด่นไปเปรียบเทียบกับอีกสิ่งหนึ่งที่มีลักษณะเด่นนั้น เป็นที่รู้จักหรือเป็นที่ยอมรับกันแล้วโดยมีคำที่มีความหมายทำนองว่า เหมือน คล้าย เป็นคำแสดงความหมายเปรียบเทียบ

องค์ประกอบของอุปมา

อุปมาเต็มรูปแบบ (ปุโรณอุปมา) จะมีองค์ประกอบครบ 4 ประการ ดังนี้

1. สิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบ (อุปมาน)
2. สิ่งที่จะนำไปเปรียบเทียบ (อุปไมย)
3. ลักษณะเด่นที่ร่วมกัน (सारณธรรม)
4. ศัพท์ที่ป้องกันการเปรียบเทียบ (อุปมาประติปาทก)

ส่วนอุปมาที่มองค์ประกอบไม่ครบองค์ 4 ประการ เรียกว่า อุปโตปมา ดังตัวอย่างในนาคานันทะ
อกฤษฏิมพโสภารสย นยโนตสวสย ศคิน อิว ฯ
ทยิตามุขสย สุขยติ रेखा’पि प्रलभतुषण्णयम् ॥ 8 ॥

เส้นของใบหน้าคนรัก แม้เห็นเป็นครั้งแรก ก็ให้ความสุข
ที่ริมฝีปากงามเหมือนผลพิมพะอ่อน
เหมือนดวงจันทร์ที่น่ายินดีแก่สายตา

(นาคานันทะ.258)

องค์ประกอบของอุปมาในโคลกข้างต้น คือ

อุปมาน	ดวงจันทร์
อุปไมย	เส้นของใบหน้าคนรัก
सारณธรรม	ให้ความสุข
อุปมาประติปาทกะ อิว	

ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นการเปรียบเทียบการมองเห็นใบหน้าของนางเอกที่งดงามแล้วมีความสุขเหมือนกับการมองดู
ดวงจันทร์ที่ให้ความสบายตา ซึ่งเป็นสิ่งที่งดงามน่าดูน่าชม มีการใช้ อิว ศัพท์อันมีความหมายว่า เหมือน เป็นตัวแสดง
ลักษณะอุปมา

2.2 อปรัศตุดประคังสา

อปรัศตุดประคังสา คือการกล่าวสรรเสริญโดยอ้อมสิ่งที่ต้องการสรรเสริญไม่ได้ถูกเอ่ยถึง แต่เป็นที่เข้าใจว่าเป็น
ต้นเหตุของคำกล่าวนั้น

ตัวอย่างในนาคานันทะ

สวรคสตรียทิ ตตฤตารมณภวจกษุสสทสรฺ ھر-
รนาคิ เจนน รสาดลฺ ศศฤตดา ศูนย์ สุเข’สยาะ สฤเตฯ
ชาติรนะ สกลานยชาติขยินี วิทยาธรี เจติยิ
สยาด สิทธานวยชา ยทิ ตริภูวเน สิทธาละ ปรัสิทธาสุตตะ

หากเป็นสาวสวรรค์ พันดาของพระหริศงพอใจ
หากเป็นนาคิ โลกบาดาลคงไร้จันทร์แม้มีใบหน้า
หากเป็นชาติวิทยาธร เผ่าพงศ์ของเราคงจะมีชัยเหนือเผ่าอื่น
และหากเป็นชาติสิทธะ พวกเขาคงจะมีชื่อเสียงในสามโลก

(นาคานันทะ.130)

จากโคลกนี้กวีพรรณนากย่องนางเอกโดยกวีไม่ได้เอ่ยถึงตรง ๆ แต่กล่าวถึงความงามของนางที่ทำให้สิ่งต่าง
ๆ รอบข้างนางไม่ว่าจะเป็นบุคคล สถานที่หรือเผ่าพันธุ์นั้นมีความโดดเด่นไปทั้งหมด

2.3 สภาโวคติ

สภาโวคติ(ชาติ) คือการกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามสภาพที่เป็นอยู่โดยธรรมชาติ โดยไม่นำความรู้สึกของกวีเข้าไปแทรกมากนัก อาจมีการใช้ภาพพจน์บ้างเล็กน้อย มักเป็นบทพรรณนาสัตว์หรือต้นไม้ ตัวอย่างในนาคำนันตะ

นิชยนทศจนทนานา ศิริยติ ลตามณขเป ภูฏฎิมาณตานาราท
ธาราคฤหาณำ ธวนิมนุ ตนุเต ตาณขว นีลณฐะ ฯ
ยณโตรนมุตตจ เวคาท จลติ วิฎิปีนā ปูรยณนาลาลา-
นาปาโตตูปิทเหลาหฤตกุสมรชะปิณขโร'ย ชเลาชะ ฯ 7 ฯ
ยางที่ไหลของไม้หอมทำให้ขอบทางเดินในซุ้มเถาว์ลัยนั้นเย็น
ใกล้ๆ กันนกยูงเดินรำหลังจากเสียงน้ำตกจากเรือนน้ำ
และน้ำที่ไหลจากน้ำพุ ที่ไหลลงอย่างรวดเร็ว
ซึ่งถูกยกขึ้นด้วยรางน้ำรอบต้นไม้ และกลับกลายเป็นสีเหลือง
ด้วยเกสรดอกไม้ที่ถูกเขย่าลงเพราะแรงน้ำ

(นาคำนันตะ.1.86)

ข้อความในโคลงนี้กวีต้องการที่จะบรรยายสภาพของสวนกุสุมากรซึ่งเป็นสถานที่ที่นักเรียนด้วยต้นไม้ที่มี
ยางหอม มีนกยูงกำลังเดินรำ มีน้ำตก ตลอดถึงลำธารที่ธารดาไปด้วยเกสรดอกไม้ ซึ่งเป็นการบรรยายสถานที่ตาม
ธรรมชาติ

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นได้ว่าบทละครเรื่องนาคำนันตะประกอบด้วยรสและอสังการหลากหลาย มีรสเอก
คือ วีรรส มีรสเสริม คือ ศฤงคารรส กรูณารส อัทฤตรส และหาสยรส ที่คอยหนุนเนื่องให้รสเอกเด่นชัดขึ้น แม้จะมีผู้
กล่าวว่าบทละครเรื่องนี้มุ่งเน้นที่ศานตรส คือ ความสงบใจเป็นปฏิกิริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ภาวะความสงบ
แต่ศานตรสนั้น เป็นความรู้สึกไม่ทุกข์ ไม่สุข ไม่เกลียด ไม่ริษยา ประกอบด้วยความตั้งมั่นแน่วแน่ ที่กันกระแสนอนิหิริ
ทั้ง 5 และกันกระแสนกรมอันหิริทั้ง 5 ศานตรสจึงเป็นความสุขและประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวง ศานตรสประกอบด้วยเหตุ
แห่งเนื้อความดีความงาม ซึ่งเกิดในโมกษะและในการตรัสรู้อาตมมัน ที่สั่งสอนกันเพื่อประโยชน์สุดท้ายคือนิพพาน แต่จาก
การศึกษาพบว่าบทละครเรื่องนี้ได้มีศานตรสเป็นแก่นเรื่องเพียงแต่มีเนื้อความบางตอนที่สอดแทรกคำสอนในทาง
พระพุทธศาสนา เช่น ตอนที่พระเอกได้กล่าวแนะนำครุฑว่า

นายกะ	นิตยํ ปราณภิฆาตาดปรติวิรม กุรุ ปรากกฤเต จานตาปี ยตนาตฺปนุยปรวาทิ สมุปจินุ ทิศนุ สรวสตตฺตเวชวักติมิ ฯ มคฺนํ เยนตร ในนะ ผลติ ปริมิตปฺราณิหิสาตตเมตท ทฺรคาธาปารวเรรวณพลมิว กุชิปฺตมนฺตรทฺรทสย ฯ 25 ฯ
พระเอก	จงเว้นจากการฆ่าสิ่งมีชีวิตเสมอ และจงรู้สึกสำนึกกับสิ่งเคยทำมา อย่าแสดงความน่ากลัวต่อสิ่งมีชีวิตทั้งปวง จงขยันสะสมกองแห่งบุญ ดังเช่นเกลือเพียงเล็กน้อยที่ถูกขัดลงทะเลที่มีน้ำลึกหยังมิได้และไม่จำกัด บาปอันเป็นผลจากการทำลายชีวิต ก็อาจจมนและไม่เป็นผล

(นาคำนันตะ 5.161)

และครุฑก็ได้กล่าวถึงชีวิตวาหนะที่ตนฆ่าเป็นพระโพธิสัตว์ ดังข้อความว่า

ครุฑะ อเย, กรูณารทฺรเจตสา'เนน มหาตมฺนาสมทฺราสโคจรปิตตสย ฝณินะ
ปฺราณานุ รกฺษิตุ' สวเทห ออาหารรณฺมุปีตะ ฯ ตณฺมยา มหทกฤตฺยเมตตณฺมยา
กฤตฺม ฯ ก็ พุทฺธา ฯ โพธิสตฺตว เอาจิยํ วุยาปาติตะ ฯ ตสย มหตะ

ปาปสยาคุนิปรวเศาทุเต นานยต ปรายาศจิตต์ ปศยามิ ฯ ตต กว นุ ขล วหนี สมาสายามิ
ฯ (ทิสะ ปศยน) อเย, อมี เก’ปี คฤหิตาคุนยะ อิต เอวาคจุนติ ฯ ตท ยาวเทตาน ปรีติปาลยา
มิ ฯ

ครุฑ

โอ้ เพื่อปกป้องชีวิตของนาคผู้ตกอยู่ในข่ายอาหารของข้า ผู้มีจิตใจยิ่งใหญ่ผู้สิ้นอร่ามตัวเองเพื่อ
เป็นอาหาร ดังนั้น สิ่งที่ข้าได้ทำแล้วนี้ เป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสมอย่างยิ่ง จะกล่าวมากไปโย ผู้ที่ถูก
สังหารนี้คือพระโพธิสัตว์ ข้าเห็นว่าชำระจากบาปมหันต์นี้ไม่มีหนทางอื่นใดนอกจากเข้าสู่กองไฟ แต่
ข้าจะหาไฟจากที่ไหน (มองไปรอบด้าน) โอ้ มีบางคนถือไฟมาทางนี้ ดังนั้น ข้าจะรอพวกเขา

(นาคานันทะ 5.152-153)

เนื่องจากแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เป็นแนวคิดหลักในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานจึงเป็นไปได้ว่า บทละคร
เรื่องนี้ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่ผู้ประพันธ์ คือพระเจ้าศรีธรรมะวรณะทรงนับถือ ด้วยเหตุนี้
มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์ จึงกล่าวว่า “ละครเรื่องนี้ขาดเอกภาพ กล่าวคือตอนแรกเป็นเรื่องราวรักคล้ายละครรักเบาสวมของ
สันสกฤตทั่วไปแต่ตอนที่สองกลับเป็นเรื่องเชิงศาสนา”

สรุป

บทละครเรื่องนาคานันทะนี้ มีรส คือปฏิภาณทางอารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจของผู้อ่าน เมื่อได้รับรู้อารมณ์ที่วิ
ถายทอดไว้ในวรรณคดีอยู่หลากหลายรส ตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต เช่น ในตอนที่พระเอกคือซิมูตวานะได้สละ
ตนเองเป็นอาหารของครุฑแทนนาค ทำให้เห็นถึงความกล้าหาญมุ่งมั่น (วีรรส ความกล้าหาญ) ในตอนที่พระเอกได้พบกับ
นางเอกครั้งแรกก็หลงรักในทันที (ศฤงคารรส ความรัก) ในตอนที่คังขุฑะได้รับคำสั่งจากพญาวาสูกิให้ไปเป็นอาหารของ
ครุฑ แม่ของคังขุฑะก็ร้องไห้คร่ำครวญเพราะต้องพลัดพรากจากลูกไป (กรณารส ความสงสาร) เมื่อพระเอกได้รับน้ำ
อมฤตจากพระแม่เครีและหมู่นาคที่ตายไปแล้วได้รับน้ำฝนอมฤต แล้วฟื้นคืนชีพก็เป็นเรื่องที่มีศัจจระย (อัทฤตรส ความ
อัศจรรย์ใจ) และในงานเลี้ยงพิธีสมรสของพระเอกและนางเอก (หาสยรส ความสนุกสนาน) นอกจากนี้ยังมีองค์การคือ
เครื่องประดับตกแต่งคำประพันธ์ให้ไพเราะงดงามมีความหมายลึกซึ้ง องค์การที่ใช้ในบทละครนาคานันทะ มีความโดดเด่นใน
อรรถาธิบาย (องค์การด้านความหมาย) ได้แก่ อุปมา (การเปรียบเทียบ) อุปสรรคตประคังสา (การกล่าวสรรเสริญ
โดยอ้อม) และสวภาโวक्ति (การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามสภาพที่เป็นอยู่โดยธรรมชาติ)

บรรณานุกรม

- กุสุมา รักษมณี. (2549). *การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต*. กรุงเทพฯ: ธรรมสาร.
จำลอง สารพัดนึก.(2546). *ประวัติวรรณคดีสันสกฤต1*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
นิยม รักไทย.(2552). *ร้อยเอกหลวงบรรพธรรมรักษ์. สันสกฤต-ไท-อังกฤษอภินิหาร*. พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสง
ดาว.
ป.ส. ศาสตรี.(2550). *อสังการศาสตร์ของวาทกรรม*. พระนคร: กรมศิลปากร.
มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. (2551). *ประวัติวรรณคดีสันสกฤต*. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร.
ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา.(2547). *การตนินายินัยโรแมนติกจากคลังวรรณกรรมโบราณ*. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์แม่คำผง.
แสง มนวิฑูร.(2541). *นาฏยศาสตร์ รัตนาทานมรดกมุนีฉบับกรมศิลปากรจัดพิมพ์ พุทธศักราช 2541*. กรุงเทพฯ: กอง
วรรณกรรมและประวัติศาสตร์กรมศิลปากร.
BAK KUN-BAE.(1992). *NĀGĀNANDA OF HARSA*. India: Shri Jainendra Press.
Garg, Ganga Ram.(1972). *An Encyclopedia of Indian Literature*. Delhi: Mohan Printing Corporation.
Kale, M.R.(1977). *A Higher Sanskrit Grammar*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Macdonell, A.A.(1971).*A History of Sanskrit Literature*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Monier Williams, Sir.(1970). *Sanskrit-English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.